

HUMANIZAM BEZ OBALA

(Ivan Supek: *RELIGIJA I FILOZOFIJA*, Školska knjiga, Zagreb, 2003.)

U suvremenom društvu čovjek se udaljio od samoga sebe, gotovo kao zemlja od zvijezda. Upinjući se stoljećima da svlada sile mraka, uspio je svjetlošću uma da razazna zvjezdano rastojanje između svog korijena i lika. A pronađena veza pružila mu je šansu za rađanje i razvoj novih teorija koje se opiru iskušenu da ga svedu na promatrača i tumača svijeta iznova zahtijevajući od njega da svijet mijenja. Jer, samo izmjenom svijeta, koja se rukovodi načelima uma i humanizma, čovjek može sačuvati svoj korijen od propasti i potvrđivati svoju čovječnu moć, a tek u izmijenjenom, ljudskom praksom preobraženom svijetu njegov duhovni razvoj može dobiti silne poticaje i prekoračiti granice koje jedva slutimo.

Svom daru, svojoj impresivnoj erudiciji, filozofijskom prosedu i zavidnoj upućenosti u povijest znanosti akademik Ivan Supek duguje uspjeh misaonog dosega i koherentnom, ujednačenom i dostatno argumentiranom pothvatu i rezultatu koji je vidljiv na svakoj stranici ove studije. Višeznačnost i mnogovrsnost antropologijskih korijena mnogih fenomena – individualnih i društvenih ne može da ne izazove različite, čak suprotne odgovore. Tako, primjerice, pitanja o po-

rijeklu svijeta i čovjeka ne izrastaju samo iz puke znatiželje, već i iz emocionalne potrebe da nadiđemo stanje ovisnosti od nadmoćnog svijeta, stanje nesigurnosti “bačenosti u svijet”, kao i samu svijest o vlastitoj konačnosti. Čovjek iznova pokušava da odgonetne mnoge tajne, svlada protuslovlja i pronađe sredstva ublažavanja temeljnih kontradikcija koje ga raspinju između mogućnosti dokidanja različitih ograničenosti i fatalnih posljedica usamljenosti kojoj ga društvo izdašno izlaže.

Odnos spram rubnih situacija ljudske egzistencije, kao trajni posvemašnji izazov, ujedno je zajednički nazivnik čovjeka kao osviješćenog bića. To se posebno odnosi na intelektualce kao nositelje osebjunog poziva, što je bitni konstitutivni element njihove vokacije i to bez obzira na ili usprkos njihove profesionalne usmjerenosti i primarnog obrazovanja. Zato je i odnos između, primjerice, intelektualca i religije odnos između religije (*religijske* svijesti) i filozofije i znanosti (*svjetovne* svijesti). Čitava povijest podržava misao kako je netačna teza da se ove dvije svijesti uzajamno istiskuju. Naime, postoji “geološka slojevitost povijesne sukcesije”: i danas su prisutni *svi* oblici religijske svijesti u bogatoj paleti između onih arhaičnih do suvremenih. No, vjera intelektualaca razlikuje se od onog što *drugi* vjeruju – ona izgleda kao *bezvjerje* u odnosu na pučku vjeru kao *praznovjerje*. (Tek napominjem da su Akvinski, Decart, Lajbnic... – zar treba u to nekoga uvjeravati? – imali prostran i dubok uvid u sve *znanstveno*

svog vremena...)

Ostaje, zacijelo, svagda svijet tajni u perspektivi spoznaje, premda on nije isključivi izvor zagonetnosti religijskog fenomena. Što mi znamo o tome što je *antimaterija*, kakva je konstrukcija *antisvijeta*, kakve sve oblike može imati *energija* kao supstrat svijeta? To je, nedvojbeno, jezik *vjere*, a ne jezik *pozitivnog znanja*. Uostalom, ne samo da je Bog čovjeku misterij, tajna, nego je i sam čovjek sebi misterij. Ova misao jednako zahtijeva i potiče na produbljiivanje odnosa misterija, Boga i ljudskog života. Naime, misterijem označavamo ono što je izvan svakog epistemološkog zahvata. Misteriozno se ne daje uklopiti u objektivno-predmetni svijet, ono odbija postati objektom poznavanja. Misteriozno kao da od nas traži neku transepistemološku tačku iz koje ono može biti viđeno. Mistik u viđenju misterioznog spoznaje numinozno, kao ono što konstituira naše postojanje. Jednako kao i Bog i misteriozno stoji nasuprot racionalnom mišljenju kao vrhuncu ljudske parcijalnosti i ljudske nepotpunosti. Ono što je u čovjeku umno jeste ujedno i najmanje zbiljsko. Tražiti da se učini transparentnim prisustvo umnog događaja u prirodi jeste pogrešno, prije će biti da su događanja u umu prirodna. Ovo bitno mijenja čovjekovu poziciju u svijetu, ovo zapravo traži silan, dramatičan obrat i priznavanje snage prirodnoga koja svoje ishodište ima u misterioznom. Vjera je autentično odnošenje prema misterioznom. To otuda što ovaj ontologijski

skok jedino vjera može izvršiti. Ona je, dakako, "epistemologija tajanstva" i Božijeg otajstva. Iskustvo vjere nije subjektivno, nepriopćivo i osuđeno na solističko ropstvo. Iskustvo vjere je istodobno iskustvo onog posve drugog, i samonastajanje najvlastitije osobnosti. Vjerom se ono božansko *u-osobljuje* u čovjeku.

Je li moguće na konačna pitanja ljudske egzistencije odgovoriti samo svjetonazorom? U svakom slučaju vrijedno je propitati autentičnost toga svjetonazorskog odgovaranja na pitanja o smislu. Mislim da i egzistencija i svjetonazor mogu biti neautentični, štoviše svjetonazor može biti posve psihologijski projiciran. Udio psihologijskog u religijskom doživljaju jeste znatan, ali Bog kao središte oko kojeg se koncentrira povjerenje vjernika nema psihu! Bog nema svoje *individualno nesvjesno*. Mi moramo biti veoma oprezni upravo u korištenju termina Bog. Nalazim da je i "termin" jednako pogrešan kao i primjerice "pojam" Bog. Mi tom pojmu ne možemo odrediti sadržaj i ekstenziju, a da se ne sapletemo u antinomije. Boga je teško definicijski pozitivno odrediti. Bog je prije riječ, logos, negoli pojam. O tomu što nam se kao Bog nadaje u mišljenju, ne da se napraviti pojam. Sa druge strane, svjetonazor se čini čvrsto utemeljenim u sintezi racionalnog, običajnog, religijskog, zakonomjernog itd. Iz toga slijedi kako svjetonazor može biti odgovor na pitanje o smislu, ali redovito pogrešan odgovor, kontaminiran, Jungovski kazano: *individualno*

svjesnim i kolektivno još-neosvještenim. Jedino autentična egzistencija zahvaća pitanje o smislu, ali pri tomu ne pravi određeni svjetonazor. Prema svijetu egzistencija stoji u akauzalnom odnosu. Egzistencija (autentična) jeste mogućnost da budem ono što nisam. To je konačno ogoljivanje naše *vlastitosti*, dok ne dospijemo do naše osobnosti koja čuva tajnu egzistencije. Prispijevanje u blizinu naše osobne budnosti, otkriva i cjelinu kao smisao. Zato pitanje o smislu zapravo nema racionirajućeg odgovora – jedino cjelina do kraja obuhvaća smisao. Naravno, nama nedostaje jezik koji bi domišljao cjelinu postojanja (Tek napominjem kako povijest nije ta koja bi mogla izvršiti naznačenu zadaću. Jer povijest treba razlikovati od prošlosti, a prošlost, pak, treba razlikovati od anonimne prošlosti. Pod anonimnom prošlošću podrazumijevamo onu bliskost o kojoj ne znamo ništa, a ona nas uvelike konstituira, budući da je u odnosu na povijest dublja u vremenskom smislu.) Ili smo, pak, na pragu zadaće koja nas izaziva na mišljenje bez jezika. U kontekstu razarajuće novovjeke subjektivnosti kojoj filozofirajuće mišljenje još uvelike robuje – ova misao zvoni kao bezumna hereza. Ali mi moramo izvršiti – uz sav rizik – ontologijski skok: od kartezijskog seabemislećeg subjekta ka osobi. Naime, treba imati u vidu kako *subjekt* i *osoba* nisu isto.

Zar čovjek nije u sebi jedinstvena osoba, a istodobno on sam sa sobom razgovara, postavlja sebi pitanje, on je podijeljen? Religija se pokazuje najprije

kao monolog čovjeka sa sobom, a tek onda kao dijalog s Bogom. Dijalogizirajuće mišljenje jeste stvar uma, pa se, i u ovoj knjizi, akademik Supek iskazuje kao pravi virtuoz koji pronosi krilatu toleranciju uspostavljaajući i ljubomorno čuvajući dignitet misaonog dijaloga. Na stranicama ove knjige, niti u jednom trenutku nijedna “strana” ne može se osjećati “povrijeđena”, budući da se posredstvom uma uspostavlja misaone traverze identiteta i razlika, bez čega bi naš duhovni život bio osiromašen, čak sveden na – rudimentarno. Razum kao podrazina uma ima moć da promišlja naše osjetilne zorove. Um je zapravo moć sintetičkog jedinstva i kao takav nije zadan niti vremenski niti logikalno *a priori*. Ono što nam se u umu pričinja kao *a priori*, jeste ontogenetski *a priori*, ali je filogenetski *a posteriori*. Zato se umu Bog ne može objaviti kao sudionik dijaloga u svoj svojoj stvarnosti cjeline. Put mišljenja vodi ka predmetima svijeta, a Bog nije predmet da bi se moglo raspravljati o njegovom postojanju i nepostojanju. Dokaz o egzistenciji Božijoj dokazuje samo kako um projicira Boga kao predmet svijeta ili kao neku izvansvjetskost. Svejedno, u oba slučaja se ne radi o Bogu. Jedino vjerskost i povjerenje onoga tko vjeruje, prebiva u Božijoj blizini. Dakle, mislim da taj odnos nije, u biti, razgovorni, dijaloški.

To što je religija, možebitno, eminentno socio-psihološka činjenica nipošto ne znači da nije i biološka činjenica. Nemamo, naime, nikakvih čvrstih

dokaza da je ljudska biologija posve lišena religioznog. Čovjekov evolucijski hod ponajviše je sukladan dvama immanentnim mu samonadilaženjima. Prvo je vezano za um i prodor u argumentativno mišljenje, a drugo je pojava duha kojeg se pretežito promišlja kao abiologijsku tvorevinu. Pozitivna znanost nema valjan odgovor na pitanje što je duh. Obično se pribjegava redukciji na fiziološko ili shvaćanju duha kao pratećeg fenomena fizioloških senzacija. Međutim, jedno je izvjesno: duh je nematerijalni fenomen na biološkoj osnovi. Kao više sistemsko svojstvo živog svijeta, duh nadilazi svoje vlastito ishodište i iznova traži jedinstveno u jednom Bogu, kao Onom Koji stoji izvan svakog vremena i postojanja. Empirijska činjenica razvijanja i rekombiniranja u evolucijskom i genetskom smislu pokazuje kako se živi organizam ne miri sa vlastitom strukturanošću. To posve empirijsko nemirenje, izraženo u stalnim "genetskim prevrednovanjima", ima zapravo religijsko transcendirajući karakter. Genetički sklop živoga uvijek iznova pronalazi rekombinacijske šifre kojima održava energetske ravnoteže organizma. Genetski je kôd, kao naša izvorna neosviještenost, milenij prije svih filozofa zapravo izrekao tezu: "Biće jest i biće hoće biti." Mi smo tek trebali dospjeti na izvore našeg filozofirajućeg mišljenja, koje u Staroj Grčkoj domišlja i u jezik prevaljuje ovu svetu i božansku misao. No, dospjeti do *izvora* ne znači i dospjeti do *početka*. Naš smo izvor susreli tamo gdje se naša ljudska misao oblikuje u prvo filozofsko pitanje. No, naš je

početak mnogo dublji i silovitiji. On je zakopan u tamu naše biološkičnosti i u proturječje naše kulture. Zato mi se čini da je duša biološki religiozna, odnosno da teži bezimenom Bogu kao izvornom singularitetu. Na biološkoj razini taj se cilj pokušava realizirati kroz porast složenosti živog organizma, što tek omogućuje emanaciju duha, kao one Jednote koja je opremljena instrumentarijem za "razgovor s Bogom". Otuda je u pravu autor ove misaono poticajne knjige kad pledira da se rasprava o ovim pitanjima treba voditi ravnopravno s biologijskih, sociologijskih, filozofijskih i antropologijskih pozicija. No, svaka od ovih, uvjetno kazano, znanosti mora odustati od rigidnog redukcionizma: u protivnom cjelina neće biti sagledana. A cjelina je, pak, po sebi takva da ne dopušta izlazak u neku parcijalnost koja bi je onda naknadno rasvijetlila. Drugim riječima, protivno dijagnostici postmoderne, vrijeme metafizike nije za nama nego nas čak očekuje istinska metafizička gnoza kao sinteza ukupnog svjetsko-povijesnog napora.

Zadaća znanosti, zna se, nije dokazivanje ili opovrgavanje egzistencije Božije. Znanost je u korijenu prisegla da se bavi realnostima svijeta i da raskriva skrivenosti prirode i kozmosa. Ona je pokušaj da se spozna čudo svijeta. Ali saznano čudo nije time raščuđeno. Na polju spoznaje krajnjeg smisla svijeta, znanost nije uspjela raščuditi ljudski smisao za tajnu transcendencije. Nedovršenost svijeta ujedno znači da on za znanost nema kraja i da *time* neće biti

konačno spoznat. Iz stranice u stranicu, često podrazumijevajući, pisac, direktno ili posredno, snažno argumentira kako se religija i znanost nipošto ne istiskuju, jednako tako kao što se uzajamno ne ispomažu; jednostavno one su odjelima odvojene, pa se iz njihove produktivne napetosti, a da ponekad usto nisu osviještene, kriju poticaji za nova nadilaženja. Argument koji ističe da u religiji ima zabluda obesnažen je činjenicom da je povijest znanosti groblje hipoteza i teorija, pa se znanost dijelom i razvija savlađujući i vlastite zablude. Moć znanosti i jest u tome što ne odbacuje puke (religijske) zablude nego ih odgoneta otkrivanjem njihovog socijalnog ležišta i značenja, a da pri tom nije opskrbljena nečim nadumnim, natprirodnim. Zato se ne bi moglo reći da je snaga religije u tome što njeno "viđenje" nije u skladu sa neposrednim iskustvom, nego u tome što ona može biti poticaj za izmjenu postojećeg stanja, kao što ona može da okreće leđa zbilji i da pothranjuje naše odustajanje od njene izmjene.

Iz svega je bjelodano da znanost i religija *per se* nisu nikako u konfliktu, jednako kao što je istina da su to bile ne malo puta u socijalno-povijesnom kontekstu. Van svake je dvojbe da je vjerska svijest kolektivna, kao i svijest uopće, ona, dakle, ovisi o ljudima kojima pripada, a oni je različito uporabljaju. Štoviše, sve što je apsolutno i sveto u jednoj religiji jednima može poslužiti kao razlog više za posvećivanje aktualnog svjetovnog stanja a drugima za distanciranje i slično. Prof. Supek je maestralno pokazao kako se

božanstveno spušta s neba na zemlju ali, isto tako uznosi sa zemlje na nebo. Ako u prvotnom društvu imamo razloga dijeliti ljude na kulturne i primitivne, onda religija kao jedan iskorak, ne može a da se ne legitimira u društvu kao sastavnica kulture. Ovaj autor ne suspreže se uplitanja u živu suvremenost: "Zbunjuje da se u službene, državne statistike još uvijek unosi oznaka vjernika ili agnostika, pa to treba prekinuti. Zagrebački nadbiskup Josip Bozanić biva jeka jeke jeka daljina kad ističe nužnost javnog izjašnjavanja rimokatolika. Najviše što još dijeli ljude – prijanjanja je uz duhovnost (svjetovnu, religijsku) ili pad u barbarstvo." (43-4).

Evo još jednog manje poznatog detalja iz životopisa autora: "...Čovjek pri svijesti ima pravo na svoj život pa tako i na smrt. Nakon što sam bio pušten iz višemjesečnog zatvora Gestapoa i vratio se iz Trećeg Reicha u okupiranu Hrvatsku, pa otišao u partizane, sve vrijeme nosih u džepu omotić cijankalija odlučivši da više živ ne padnem u ruke fašističkoj policiji. Može se to moje 'osiguranje' označiti kukavičlukom, ali u meni nije više bilo volje za herojskom smrću." (48)

Ograničen prostorom odlučio sam se za *sintetički* osvrt na ovu dragocjenu knjigu. Nošen suptilnim filozofijskim znanstvenim pristupom autor je izbje-gao plićake pragmatičko-empirijskog pristupa i neplodne spekulacije: "Religije su tako ukorijenje u ljudski život i umjetnost – napisao je Supek – da su organski dio svake civilizacije. Bez obzira na pitanje postoji li Bog, pobožnost vjernika bivala je autentična i dizala je umjetnike

do zvijezda.” Tako će autor u briljantnom poglavlju posvećenom Marcusu Antoniusu de Dominisu – napisati i ovo: “Stavljen u iznimno tešku situaciju, na ostacima Tomislavove kraljevine, na podnožju turske tvrđave, učenjak u nadbiskupskom ornatu ne traži neko trenutno, specifično rješenje niti očekuje čudo, već u samoći i samilosti dovršava viziju novog svijeta koja spašava i one pustošene priturske pokrajine.” (134). A nešto dalje nastavlja: “U tom rasponu poznog domišljanja, s ehom otkućaja nuklearnog paklenog stroja, tragično raste i lik hrvatskog primasa i eurpskog mironošca.” (139). Prilikom razgovora sa znamenitim teologom, akademik Supek primjećuje i ovo: “Moj prijatelj Tomislav Šagi Bunić mi je jednom zgodom rekao da sam veći kršćanin od ‘njih’, i to zato što humanizam gradim na kršćanskoj sućuti, dok ‘oni’ iza čestih fraza o ljubavi kriju eklezijalni interes ili ljubav za crkvu ne osvrćući se na

čovjeka. A Isus Krist se upravo ljudima obraćao!” (161).

Optimalno koristeći svoje bogate uvide na znanstvenom i filozofijskom planu, Supek potanko raščlanjuje suodnos filozofije i religije kako u teorijskoj ravni, tako i u povijesno konkretnoj zbilji razotkrivajući bitne stranputice i utemeljeno ukazujući na ključne tačke njihovog izvornog suodnosa. Krilatom idejom koja se provlači kroz čitavo djelo završava ova integralna studija: “Svakako, religije su puku pružile najjaču utjehu. No ta se ideja transcendentalnosti može uskladiti s humanizmom kad se univerzalnost shvati ljudski, kao što se iskazuje u znanosti i umjetnosti. I što svakom od nas smrtnika preostaje drugo nego do kraja proživjeti dramu ljudske opstojnosti s blagotvornim okusom vječnosti.” (211)

To je, u konačnici, osnovna poruka i pouka ovog izuzetnog djela

Esad Ćimić

TEORIJSKE OSNOVE SAVREMENE SOCIOLOGIJE

(IV izdanje),

Autor: Nijaz Mesihović

Izdavač: Ekonomski fakultet
Sarajevo, 2005. godine

Ovih dana u izdanju Ekonomskog fakulteta u Sarajevu izašlo je IV dopunjeno izdanje udžbenika sociologije prof. dr. Nijaza Mesihovića. Riječ je o udžbeniku za studenete, prije svega, ekonomskog fakulteta, ali i o knjizi koja je od koristi svakom čitatelju koji se namjerava pozabaviti sociološkim pitanjima.

Prije nego što iznesemo svoje viđenje udžbenika profesora Mesihovića, čini se važnim osvrnuti se na broj udžbenika iz oblasti sociologije koji su danas prisutni u Bosni i Hercegovini i u našem okruženju, bez ambicija da ih kompariramo i šire ukažemo na njihovu međusobnu sličnost ili razlike. S obzirom na to da se sociologija na akademskom nivou u nas izučava nešto više od 40 godina, čini se logičnim što se razvila obimna sociološka literatura, pa i udžbenička, koja služi kao učilo, ali i podrška toj nauci. Doduše, posljednjih godina, znatno je suženiji prostor u nastavnim planovima jednog broja fakulteta i srednjih škola nego što je to bilo prije rata, ali sociologija i dalje ima svoje mjesto u krugu naučnih i nastavnih

disciplina, kako u akademskom životu bosanskohercegovačkih univerziteta, tako i srednjih škola. Danas je u Bosni aktuelno desetak univerzitetskih i nekoliko srednjoškolskih udžbenika, koje su napisali uglavnom univerzitetski profesori. Svi ovi udžbenici rezultat su serioznog i napornog rada i predstavljaju ozbiljan doprinos sociološkoj izobrazbi različitih stručnjaka. Međutim, svi su oni međusobno različiti, ali i slični i svi su u početnom i (ili) izmijenjenom i dopunjenom (novom) izdanju reproducirani u više navrata, s izuzetkom jednog ili dva.

Autoru ovog teksta poznati su udžbenici prof.dr. Saliha Foče, prof. dr. Fuada Saltage, rahmetli prof. dr. Ibri Bakića, prof. dr. Azre Kozarčanin, prof. dr. Slave Kukića, prof. dr. Jusufa Žige, prof.dr. Nijaza Mesihovića, udžbenik za srednje škole grupe autora prof. dr. Šefke Međedovića, rahmetli prof. dr. Halima Mulaibrahimovića i prof. dr. Hidajeta Repovca, kao i udžbenik prof. Mustafe Spahića, te nekoliko verzija udžbenika na prostoru sada Republike Srpske itd. Uz ove, prisutni su još i udžbenici iz vremena predratne Jugoslavije, te udžbenici E. Gidinsa u užoj i široj verziji koji su prevedeni (u Crnoj Gori - uža verzija) i Srbiji (šira, modernizirana verzija), kao i prijevodi nekih udžbenika manje ili više znanih autora iz svijeta. U tom smislu moguće je upozoriti na hiperprodukciju ove literature identičnog ili sličnog sadržaja na relativno malom prostoru, doduše u vrlo ograničenim tiražima (ne većim od

500-1000 primjeraka). Međutim, treba reći da ova hiperprodukcija nije uvijek i isključivo rezultat interesa autora u užem smislu, već je posljedica, pored ostalog, i akademskog (pa i zakonskog) kriterija i zahtjeva po kojemu izbor u zvanje redovnog profesora ovisi o knjizi, odnosno udžbeniku. Istina, u posljednje vrijeme ovaj kriterij je u izvjesnoj mjeri relativiziran, ali se i dalje traže radovi objavljeni u prestižnim (tzv. indeksiranim) časopisima. Uz to, ovi udžbenici su i rezultat potrebe da se studenti opskrbe 'svojom' knjigom. Slabost svih ovih udžbenika je u tome što su oni ili na tragu ili u radikalnoj suprotnosti sa udžbenicima utemeljenim na marksizmu, ovisno o tome kada je nastala njihova prva verzija. Oni su, doduše, u obnovljenim izdanjima i popravljani, ali su i dalje u znatnoj mjeri svi opterećeni ili 'starijim' teorijskim naslijeđem ili sadržajem onih udžbenika koji su na univerzitetima bivše Jugoslavije napisani iza šezdesetih godina i nakon neponovljenog udžbenika pokojnog Ante Fjamenga, tada profesora Sarajevskog univerziteta. Fjamengov udžbenik je doživio mnoga izdanja i danas, bez obzira na to što svaku temu obrađuje shodno naučnom-Marksovom metodu, predstavlja, prije svega, u metodičkom smislu neponovljivo ostvarenje. U pogledu kvantuma informacija i pojmova, teorija, škola, sistematičnosti, didaktičnosti i sl. on je veoma karakterističan i može poslužiti i danas kao respektabilan primjer. Istina on jeste već odavno zastario, ali ga valja spomenuti, ne kao učilo za savremene

potrebe, već isključivo kao urnek i primjer dobrog i prvog udžbenika, koji je napisan i objavljen u Bosni i Hercegovini. Nekako u to vrijeme ili nešto kasnije izašli su i udžbenici Rudija Supeka (Zagreb), Radomira Lukića (Beograd) i Jože Goričara (Ljubljana) i dr. Nakon ovih udžbenika sociološka literatura u zemljama sada ex Jugoslavije doživjela je ekspanziju.

Ovo kratko i pomalo neprecizno podsjećanje na genezu i aktualno stanje udžbeničke literature u nas danas i u prošlosti kao uvod u dalji prikaz Mesihovičevog udžbenika smatrao sam nužnim da bih naglasio specifikum njegovog najnovijeg izdanja. Naime, ovaj udžbenik svojim sadržajem i preglednošću na izvjestan način podsjeća na Fjamengov udžbenik, ali se u bitnome razlikuje po tome što je oslonjen na savremenu teorijsku podlogu i metodologiju. (Nijaz Mesihović, kao što je poznato, nedavno se objavio i kao metodolog i autor ozbiljne knjige iz te oblasti.)

No, vratimo se strukturi i sadržaju ovog vrlo seriozno urađenog udžbenika.

On se sastoji od petnaest poglavlja u kojima je izložena građa iz fonda opće (ili osnova) sociologije, opširno ili u osnovnim crtama, ovisno o stavu autora prema pojedinim pitanjima i njegovoj procjeni njihove važnosti.

Poglavlja su izložena sljedećim redom:

I Savremena sociologija kao nauka,

II Kratak pregled povijesnog razvoja

sociologije,

III Teorijski pravci u sociologiji,

IV Predmet i metode sociologije,

V Društvo-pojam i tipovi,

VI Tipologija globalnih društava,

VII Društvena struktura,

VIII Društvene grupe,

IX Socijalna stratifikacija,

X Politički poredak

XI Nacija i porodica kao društvene grupe,

XII Oblici društvene svijesti,

XIII Društveni razvoj,

XIV Organizacije, i

XV Od postkonfliktnog prema tranzicijskom društvu, te literatura i indeks pojmova i indeks imena.

Budući da je knjiga obimna, našu pažnju fokusirat ćemo samo na sljedeća poglavlja: 1. Teorijski pravci u sociologiji (III), 2. Društvena struktura (VII), 3. Socijalna stratifikacija (IX) i 4. Oblici društvene svijesti (XII).

Navedena poglavlja odabrali smo stoga što se čini da odražavaju razloge autorovog izbora naslova ovog izdanja – ‘Teorijske osnove savremene sociologije’, jer je prethodno (III) izdanje bilo naslovljeno ‘Uvod u sociologiju’. To je znak da je najnovije izdanje više oslonjeno na savremena teorijska istraživanja. Doduše, respekt klasičnog poimanja društvenih pojava, procesa, odnosa i tvorevina nije zapostavljen, niti je izostala informacija o permanentnom interesu ljudskog racia za društvo i njegov razvoj kroz historiju.

1. Najvažniji teorijski pravci-koncepcije i mišljenja o razvoju i

uređenju društva izloženi su pregledno, sistematično i uglavnom (ali ne i u cjelosti) historijskim slijedom, onako kako su nastajali i razvijali se. Kod izbora i prezentacije teorija u znatnoj mjeri uvažen je, pored historijskog, i metod analize ovih teorija s naznakom o smjeru njihova daljeg razvoja: 1. Mehanicizam, 2. Biologizam, 3. Geografski pravac, 4. Psihološki pravac, 5. Formalni pravac, 6. Funkcionalizam, 7. Strukturalizam, 8. Simbolički interakcionizam, 9. Etnometodologija, 10. Fenomenološka sociologija, 11. Teorija razmjene, 12. Teorija konflikta, 13. Marksistički pravac. Nedostaje pozitivizam, vjerovatno stoga što je ovaj pravac istumačen u sklopu teme o osnivačima sociologije, prije svega A. Comtea i njegovom djelu ‘Kurs pozitivne filozofije’. Naravno, moglo bi se uočiti da nedostaje još nekoliko teorijskih pravaca (logički pozitivizam, teorija sistema, egzistencijalizam – segment o pravno-političkim učenjima, kritička teorija društva i sl.), ali se izloženi fond informacija u okviru jednog udžbenika može smatrati dovoljnim i reprezentativnim da bi se pokazao valjan teorijski karakter sociologije kao nauke i zadovoljile potrebe studenata ekonomskog pa i drugih fakulteta. Nejasno je zašto je u ovom poglavlju na samom kraju izložen marksizam kada se on javio kao kritika ideja, prakse i metoda razvoja kapitalizma nekako istovremeno sa pozitivizmom kao temeljem kasnijih teorijskih koncepcija koje su marksistički sistematičari locirali u blok tzv. ‘građanskih učenja’. Ali, to

se ovdje može razumjeti i prihvatiti kao stvar autorovog pristupa i izbora.

2. U ovom (VII) poglavlju autor jasno naglašava da je pojam društvena struktura 'jedan od ključnih pojmova sociologije' i da je još od pojave Ogista Konta (utemeljivača sociologije) sociologija dobila u zadatak '... istraživanje konstituiranja, reproduciranja i promjena društvene strukture'. (str.175.) Stoga se šire ukazuje kako na teorijsko naslijeđe tako i na savremene koncepcije i metode razumijevanja i analize društvene strukture, posebno strukturalizam, funkcionalizam i marksizam. Oslanjajući se na bitne nalaze ovih koncepcija, Mesihović izlaže pojmove iz sfere ekonomske strukture (odnosi proizvodnje, odnosi razmjene, odnosi raspodjele, odnosi potrošnje i vlasnički odnosi), zatim superstrukture (pravno-politička nadgradnja, idejna nadgradnja), društvene psihike i na kraju ukazuje na tipove međusobnog uslovljavanja ekonomske strukture i superstrukture.

Ovaj segment Mesihovićevog udžbenika izložen je na klasičan način i upozorava na njegovu strogost kao profesora i pisca, pa i kao pedagoga, koji insistira na klasičnim znanjima o pojmovima da bi se razumio sastav, složenost i dinamika društva i društvenog razvoja.

3. Deveto poglavlje pod naslovom 'Socijalna stratifikacija' izdvojili smo zbog činjenice da je u savremenim sociološkim prezentacijama pitanje društvene nejednakosti potisnuto u drugi plan,

čime je pomalo marginalizirano važno historijski i teorijski davno uočeno i objašnjeno područje permanentnog društvenog proizvođenja nejednakosti, koje je locirano u odnosima kako između pojedinaca, tako i između cijelih društvenih grupa i cijelih društava. Činjenice nejednakosti, kako unutar samih društava tako i među društvima unutar globalnog svijeta, jasno govore o zakonitostima na kojima počiva ljudsko društvo danas kao društvo nejednakosti. U tom smislu svi njegovi oblici i forme organizacije kroz historiju do danas – od robovlasništva pa nadalje, predstavljaju potvrdu nesprenosti (pa, možda, i nemogućnosti) da se ostvari stari ideal jednakosti i pravičnosti. Stoga je nužan jasno naglašen sociološki stav o alijenciji i njenoj reprodukciji u modernom dobu i o tome Mesihović s pravom piše. Jer, bez znanja o alijenciji i njenim uzrocima moderni će poslovni svijet sve više potirati potrebu za humanizmom.

4. Društvena svijest i njeni (izdiferencirani) oblici nezaobilazni su dio najvećeg broja udžbenika sociologije. Razlike su samo u tome koliko prostora i pažnje, te kakav pristup uvažavaju pojedini autori. Teme kao što su religija, moral, ideologija, kultura i dr. danas su posebno važne, jer poznavanjem ovih, rekli bismo, cijelih blokova ljudskog egzistiranja, pa i u vidu motiva sukoba, saradnje, otvorenog iznošenja znanja i neznanja, te namjernih i nesvjesnih postupaka i sl., pokazuju da je u nauci o društvu važno ove fenomene iznova objašnjavati i pristupati im s respektom,

kako to čini i profesor Mesihović. Pluralnost teorijskog tumačenja, isticanje rezultata savremenih istraživanja i kritička mjera izložena je adekvatno, bez ambicije da se daje primat određenom učenju, kao što je to bilo u vrijeme dominacije marksizma ili, pak, danas poprilično poljuljane vjere u razvijenu ideologiju ljudskih prava i vjerodostojnost njenih zaštitnika. No, ono što je naročita vrijednost ovog poglavlja jeste autorova sugestija čitaocu da uoči što sve utiče na ljudsko ponašanje i što ono znači za društveni život.

Na kraju valja naglasiti da naš, reducirani izbor, dakle, izbor samo nekih poglavlja na koja smo se sasvim kratko osvrnuli, ni na koji način ne smije izazvati osjećaj kod čitaoca da su ostala poglavlja manje važna ili marginalna. Naprotiv, profesor Mesihović kao autor zaslužuje punu pažnju u svakom segmentu njegova udžbenika.

U tom smislu naglašavamo i posebnu važnost npr. poglavlja o društvenom razvoju i poglavlja pod naslovom Od postkonfliktnog prema tranzicijskom društvu, ali našu pažnju poklonili smo onim pitanjima za koja držimo da su u smislu reaktualizacije i reafirmacije veoma bitna i za sociologiju i uopće za društvenu teoriju.

I najposlije, uz svesrdnu preporuku ove knjige čitateljstvu, izražavam zadovoljstvo zbog objavljivanja ovog novog izdanja i očitujem svoju punu saglasnost sa stavom njenog recenzenta koji glasi: "Četvrto izdanje udžbenika 'Teorijske osnove savremene sociologije' sadrže teorijske fundamente koji predstavljaju temeljni okvir za eksplikaciju društvenih fenomena sa kojima se susreće pojedinac ili grupa u savremenim društvima"

Ismet Grbo

MEDIJSKA KULTURA KAO OBLIK GLOBALNE KULTURE

Savremeni svijet* ili, preciznije, naše doba karakterizira moć ljudskih kreacija koje nadmoćno prekrivaju duge tradicije i uspostavljaju nov odnos prema prirodi, ljudskom ponašanju i mjestu pojedinca i cijelih društvenih grupa u svjetskoj zajednici. Te kreacije zadobijaju snagu posredstvom medija za koje je (sada već davno) Marshall McLuhan rekao da su svijet učinili 'globalnim selom'. Budući da su mediji neupitna činjenica modernog i postmodernog doba-svijeta kapitalizma, 'globalnog sela', rasprava o njima nije više aktualna na način našeg divljenja njihovoj moći, ili, pak, našeg zalaganja za njihovu ekspanziju. Ono što se danas čini zanimljivim jest sadržaj ili metode njihovog utjecaja na ljude koji im se dobrovoljno i s užitkom pokoravaju i, gotovo bi se moglo reći, identificiraju s elementima njihovih emisija. To više nije moda, to su segmenti nove kulture. Savremeni teoretičari, kojih je sve više, tu novu 'sliku svijeta' nazivaju medijska kultura. Bojati se da će se ovaj pridjev 'medijska' vremenom smještati u prošlost i da ćemo ovu medijsku tvorevinu imati pred sobom i u sebi kao 'našu' kulturu, pa ma koliko da je analizirali s ciljem da je odredimo atributom vještačka ili potrošačka (konzumentska).

Jedan od savremenih, reklo bi se i vrlo utjecajnih tumača upravo fenomena medijske kulture, čija je knjiga nedavno prevedena i objavljena u Beogradu jeste i Daglas Kelner, koji na medijsku kulturu, zapravo, gleda kao na svojstvo modernog svijeta i njegove kulture uopće. Daglas Kelner na medijsku kulturu, ustvari, gleda kao na činjenicu našeg vremena, smještajući medije u fokus naše svakodnevnice i ne pitajući se odveć zabrinuto tko s kim manipulira, šta je čemu uzrok, a šta posljedica i ima li kraja manipulacijama. To navikavanje na sebe kao medijsku i žrtvu i aktera kao objekt i subjekt je permanentno, pa se uglavnom zaboravlja da je medij objekt posredstvom kojeg se djeluje na ljude, dobro, loše, smišljeno, s ciljem, s namjerom itd. To je odnos na koji se navikavamo i prihvaćamo ga gotovo bez otpora, utapajući se u paradigmu ove (ne više nove-medijske) kulture. Doduše, evidentan je kritičko-analitički i dijagnostički odnos autora prema metodama utjecaja na pojedinca i društvene grupe, ali ne kao radikalna intelektualni bunt protiv 'nove'-kulturene indoktrinacije, već kao hladnokrvna analiza i uspostava dijagnoze.

Filozofija, sociologija, komunikologija i društvena znanost uopće u susretu s novom situacijom i same postaju dijelom nove kulture, zaboravljajući da imaju zadaću artikulizacije ozbiljnog kritičkog odnosa. Kako ljudski život i ljudski rod

---

* Daglas Kelner: 'Medijska kultura', Clio, Beograd, 2004., prevod sa engleskog Aleksandra Čabraja, str. 609.

ne bi postupno progutali slika i ton preneseni u daljinu ili iz daljine, odnosno kako umjesto prirodnih, ljudska svojstva i vrijednost ne bi zamijenili surogati, valja se, dakle, zapitati što se zbiva i da li ima života izvan televizije ili naprimjer interneta. Knjiga 'Medijska kultura' dobra je konstatacija o stanju savremenog društva pa je stoga njen prijevod i pojavljivanje važno.

Inače, ovu Kelnerovu (obimnu) studiju čine uz uvod, tri vrlo razučena poglavlja, šira bibliografija i pogovor Raktka Božovića, te index imena i pojmova. Naslovi poglavlja su sljedeći:

I Teorija/kontekst/metode,

II Dijagnostička kritika i studije kulture i

III Medijska kultura/identitet/politika.

U I poglavlju autor svoje izlaganje otpočinje prezentiranjem različitih teorija fenomena medijske kulture, njihove suprotstavljenosti ('Teorijski ratovi'), osvrćući se posebno na zapažanja frankfurtske i britanske, te postmodernističke teorije (kulture). Nakon toga on raspravlja odnos medijske kulture, ideologije i politike i ukazuje na značaj 'kritičkog multikulturalizma'.

Drugo poglavlje logički i sadržajno predstavlja nastavak I poglavlja, ali i autorovog nastojanja da upozori na potrebu čitanja, odnosno očitavanja i dijagnostificiranja aktualnih događanja i stremljenja. U tom smislu on upozorava, koliko na npr. 'socijalnu aneksioznost klase i nezadovoljstvo mladih' vremena

od Regana do Buša, novi val u muzici i filmu, na crnački diskurs, na 'propagandni rat', toliko i na ulogu 'ratničke nacije' i sl. U tom smislu autor ističe tvrdnju '... da medijska kultura stvara društvene alegorije koje artikuliraju strahove, težnje i nadanja klasa i društvenih grupa'. Stoga smatra da 'dekodiranje ovih društvenih alegorija omogućuje dijagnostičkoj kritici uvid u položaj pojedinca u okviru različitih društvenih klasa i grupa, kao što je naprimjer omladina. Na taj način, fantazija i zabava mogu postati sredstva postavljanja smrtno ozbiljnih dijagnoza savremenog društva, koje studije kulture treba da analiziraju i protumače'. (str. 210.)

Ono što knjigu čini atraktivnom i nadasve zanimljivom jeste Kelnerova analiza kulturnog trenda u vrijeme politike Regana i Buša (osamdesete i devedesete godine), posebno u oblasti filma i televizijskih serija u kojima se potiče strah od 'nadnaravnog'-zamišljenog neprijatelja, a rješenje neprijateljstva također smješta izvan realnog. U svrhu podupiranja svojih nalaza Kelner ističe poznate filmove glasovitih autora (npr. S. Spilberga, crtane filmove, horor serije i sl.) u kojima dominiraju otimanje tehnologije ljudskoj kontroli, forsiranje likova a la Rambo, u kojima se destruiraju ili na specifičan način problematiziraju porodica itd. Kad se tome doda novi val u muzici (npr. rep) ili, kako sam autor u jednom svom podnaslovu ističe, 'crnački glasovi od Spajka Lija do rep muzike' (str. 261.), te sadržaji reklamnih poruka i dr., onda se može doista zaključiti onako

kako to čini i sam Kelner: 'U sadašnjem trenutku, reklame, televizija, filmovi i popularna muzika stvaraju nove forme identiteta. Očigledno je došlo vrijeme da se pozabavimo njima. Budućnost se dešava pred našim očima, donoseći drastične tehnološke promjene, ali i aneksioznost i probleme koji su posljedica tih promjena'. (str. 326.)

U trećem poglavlju Kelner raspravlja pitanje odnosa medijske kulture, identiteta i politike. Ustvari, on postavlja tezu o konstrukciji postmodernističkog identiteta posredstvom likova, modela i idola koje nudi televizija. Riječ je o stimuliranju ekspanzije potrošačkog društva i razgrađivanju dugo građenih i prakticiranih tradicionalizama koji su predstavljali temelj identiteta tradicionalnih društava i njihovih članova. Postmodernizam relativizira tradicionalni identitet čineći ga 'fleksibilnim'. (str. 381.) To je nova situacija u kojoj se identitet čini promjenjivim i podložnim inovacijama. Autor kaže: vlastiti identitet možemo birati i graditi – a zatim iznova graditi – u skladu sa izmijenjenim mogućnostima koje se proširuju ili ograničavaju'. (str. 382.) Ovdje se, stoga, postavlja vrlo jednostavno, ali bitno pitanje: šta je to što potiče promjenu identiteta i izaziva volju za prihvaćanjem novuma. Odgovor na ovo pitanje nije jednostavan, iako je pojam kojim se novi identitet označava donekle jasan. To je imidž. Kako se imidž može birati i mijenjati shodno utjecaju sadržaja koji nude najutjecajnijoj mediji – film i televizija – on u biti postaje oznaka

za novi identitet koji artikulira moda, reklama, proizvedena potreba i brza informacija o izobilju mogućnosti njenog zadovoljavanja (reklama). U tom smislu imitiranje i oponašanje 'zvijezda' postaje svojstvo, ne samo pojedinaca, već cijelih grupa, pa se umjesto jednog-starog, dugo građenog, ali prepoznatljivog javlja mogućnost mnoštva identiteta. Autor navodi film 'Zgodna žena' (Richard Gir i Džulija Roberts – glavni glumci) koji, ne samo da ostavlja primjer modela 'novog' princa koji nije iz 'stare bajke', već iz 'korporacije bajke' i koji prostitutku transformira u 'ljepoticu', već na taj način sugerira ponašanje u cilju rješavanja životnih pitanja. To je, prema ispravnom autorovom nalazu, moguće stoga što je cijeli životni prostor postao tržište pa je upravo stoga moguće i 'tržište imidža i identiteta'. (str. 387.) Novom osobom postaje se transformacijom identiteta u okolnostima sveopće tržišne ponude i potražnje o kojoj i za koju rade mediji. Ta nova kultura služi politici koju, ustvari, zanima svijet reprodukcije ljudi potrošačkog identiteta, te permanentno mijenjanje njihova imidža. U tom smislu jesu mogući fenomeni kakav je nekad bio Prisli ili sada npr. Madona. Atrakcija, moda, reklama, široka mogućnost izbora, a naspram toga strah od gubitka posla, od bolesti, od nadnaravnog neprijatelja itd. drži društvo u procesu za kojeg Kelner tvrdi da je posljedica koliko nove kulture toliko i politike koja iz tog procesa permanentne promjene i prilagodbe crpi motive svoje egzistencije i projekcije budućnosti. Ustvari Kelner

se s pravom zalaže za serioznu analizu i ocjenu sadašnjosti (era medija), a u cilju konstrukcije budućnosti. To je, po njemu, pitanje identiteta budućnosti.

Ovu svojevrsnu sociologiju kulture savremenog kapitalizma, posebice američkog društva, treba razumjeti i kao aluziju na pojave i procese koje sa sobom donosi moć elektronskih medija. Upravo ovi mediji pomažu da se miksaju posebnosti, a neslućenom brzinom i na sve strane svijeta širi sadržaj kulture koja *ad hoc* oblikuje identitet. To je slika ovog našeg doba, slika svijeta našeg vremena. Ona govori jasnim jezikom. Tradiciju, posebnosti i tradicionalne vrijednosti valja smjestiti u prošlost zaradi projekcije ne baš tako jasne i privlačne budućnosti. Međutim, ova kultura kao da se ne projektira na podnošljiv način za onaj

dio siromašnog i nerazvijenog svijeta čiji se razvoj ne potiče, jer se njegovo snažno oslanjanje na tradiciju i vlastiti identitet ne uklapaju u taj zamišljeni projekt budućnosti. Stoga taj dio svijeta trpi dok se njegovim resursima i ljudima manipulira. Najnovija događanja pokazuju da su iznova aktivirane 'stare metode' primjena nasilja u cilju postizanja promjene identiteta.

S obzirom na to da je knjiga prevedena na čitak i posve razumljiv jezik u našem susjedstvu preporučujemo je čitateljima, posebno intelektualnoj publici, kao veoma dobru i poučnu knjigu, ali istovremeno kao pledoaje za ozbiljnu kritiku uloge medija u razvoju globalnog svijeta i njegovih kulturnih sadržaja i vrednota

Amila Šljivo

AUTENTIČNIM ISKAZIMA PROTIV ZABORAVA

(Jusuf Kadrić, "Bošnjaci – žrtve i svjedoci", izd. Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Centar za istraživanje i dokumentaciju, Sarajevo, 2004. str. 499.)

Jusuf Kadrić (autor knjige o zločinima "BRČKO–GENOCID I SVJEDOČENJA", Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998.), prezentira novu knjigu sa tematikom zločina u BiH, pod naslovom "BOŠNJACI–ŽRTVE I SVJEDOČI". Ova knjiga (obima 450 strana) nastala je dužim radom autora (1994.-1996.) na prikupljanju i proučavanju dokumentacije, a posebno neposrednih svjedočenja brojnih žrtava zločina u periodu pred agresiju i u toku samo agresije na BiH. Periodizacija, odnosno, struktura knjige je urađena na validan način sa uvodnim napomenama, te dvije ključne tematske cjeline – SRPSKI ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA (1) i HRVATSKI ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA (2) i rezimeom. Unutar tematskih cjelina je dato više dijelova, po hronološkom kriteriju, počevši od najave agresije, njenog izvođenja, oblika zločina, masovnih ubistava, formiranja logora, života pod okupacijom, urbicida, kulturocida itd. Sve navedeno se prezentira u vidu izjava, odnosno svjedočenja, autentično i vjerodostojno. Autor je, kako se ističe u uvodnim napomenama, primijenio

relevantne kriterije, koji mogu da budu garant da se radi o autentičnoj građi. Naime, svjedoke je tražio od adekvatnih institucija (prevashodno od Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima na području Republike Bosne i Hercegovine i Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava), te zahtijevao od njih da govore pod punom moralnom, materijalnom i krivičnom odgovornošću o onome što su doživjeli, vidjeli i čuli. U tom kontekstu je traženo da navedu ime izvršioca zločina, način na koji je izvršen zločin, te mjesto zločina.

U iznimnim slučajevima, posebno kod svjedočenja o silovanju, poštovan je princip zaštite identiteta, tako da je navođeno samo ime.

Autor je s pravom svjestan da je zabilježio samo dio stradanja Bošnjaka, što znači da na ovom planu predstoji još rada, kako bi se stvorila što solidnija dokumentaciona osnova o zločinima u Bosni i Hercegovini. Istovremeno, bilo je dosta limitirajućih faktora, koji, ipak, nisu pokolebali autora da istraje na ovoj časnom zadatku. U tom sklopu, prije svega, akcentirano je da su neki svjedoci napustili Bosnu i Hercegovinu, neki, opet, nisu htjeli govoriti, uz obrazloženje "što je bilo-bilo je". Ovi posljednji svakako ne čine dobro svome narodu, jer je zaborav do sada bio konstanta Bošnjaka, što je uticalo na ponavljanje zločina. Dosadašnje izdavaštvo o zločinima i genocidu nad Bošnjacima nema knjige u ovoj formi (izuzev autentičnih svjedočenja o stradanju Srebrenice i Bošnjaka

Podrinja, "SMRTNO SREBRENIČKO LJETO '95", Udruženje građana "Žene Srebrenice" – Tuzla, decembar 1998. godine). Izjave su uglavnom objavljene u sastavu pojedinih knjiga, a ne kao cjelovito djelo. Ovim rukopis Jusufa Kadrića "BOŠNJACI - ŽRTVE I SVJEDOCI", još više dobija na značaju, odnosno zaslužuje prezentaciju najširoj javnosti.

Izjave u ovom tekstu argumentirano pokazuju nekoliko stvari koje knjizi daju posebnu vrijednost. Prije svega, potrebno je bilo destruirati bitnu značajku multietničnosti Bosne i Hercegovine – susjedstvo, odnosno komšiluk, jer većina Bošnjaka izjavljuje da su do tada "sa Srbima živjeli u slozi i ljubavi". U tom cilju, što izjave zorno pokazuju, vršen je psihološki i ekonomski pritisak na Bošnjake na više načina. To se prevashodno ogledalo u prisilnom protjerivanju, nezakonitom otpuštanju sa posla, naoružavanju srpskih civila, razdvajanju na etničkoj osnovi policije, ultimatumima za oduzimanje navodnog oružja od Bošnjaka i sl. Sve to govore, bolje reći svjedoče, osobe koje su to lično doživjele.

Kroz izjave se jasno vidi period "tihe okupacije i prvih oružanih provokacija", kako je autor naslovio jedno od poglavlja rukopisa.

Naselja sa bošnjačkom većinom su zaposjedali rezervisti bivše JNA (naprimjer crnogorski u Hercegovini), razne paravojne formacije, jedinice JNA (naročito njihova dislokacija iz Slovenije i Hrvatske) itd. Uz sve to multiplicirale su se oružane provokacije ispoljene, prije

svega, u bombaškim udarima na radnje, kafiće i restorane Bošnjaka, miniranje bošnjačkih radnji, gađanje iz tromblona i "zolja" pojedinih bošnjačkih objekata i sl.

Slijedila su pojedinačna stradanja Bošnjaka kao uvod u agresiju (Bosanski Novi, Mostar, Bileća, Bugojno, Kupres), te zahtjevi Bošnjacima da predaju oružje (Zvornik, Foča, Bratunac), što je praćeno i prvim ubistvima, silovanjima i drugim zločinima. U ovom hronološkom slijedu, nekoliko izjava oslikava formiranje sabirnih centara (označenih kao mučilišta i stratišta) i logora. S obzirom na njihov broj (do sada je registrirano u Bosni i Hercegovini 652), autor je nastojao da se kroz izjave prezentiraju zločini u onim, najzloglasnijim, kao što su Brčko, Bratunac, Kula, Foča, Čelopek, Manjača, Ključ, Doboje, Vlasenica. Iz prezentiranih izjava može se shvatiti tehnologija srpskih logora, metode i oblici zločina, te brutalno kršenje ljudskih prava.

Sa nekoliko svjedočenja u ovom rukopisu je pokazana sva apsurdnost zaštićenih zona (Sarajevo, Bihać, Goražde, Žepa, Srebrenica), odnosno neiskazivanje želje međunarodne zajednice da ih zaista zaštiti, što se posebno manifestiralo u Podrinju (Goražde, Žepa i Srebrenica). Svjedoci su potresno pokazali da su, daleko od javnosti, bili prepušteni na milost i nemilost srpskom agresoru, koji je svakodnevno ubijao, obustavljao humanitarnu pomoć, pljačkao, otimao lijekove itd. Odnos Srba prema ratnim zarobljenicima je bio mimo svih normi

međunarodnog humanitarnog prava. Naime, oni su na nezakonitoj osnovi mučeni, izgladnjivani, ispitivani sa nakanom prisilnog priznanja.

Život pod srpskom okupacijom je posebno poglavlje Kadrićeve knjige "BOŠNJACI -ŽRTVE I SVJEDOCI" što je dokumentovano sa više izjava. Prema iskazima svjedoka, Bošnjacima je isključivana struja, grijanje i telefon, vođeni su na prve linije (kopanje rovova i živi štit), zabranjeno im je bilo kretanje, pljačkani su, ubijani, silovani, privođeni na informativne razgovore, rušeni im vjerski objekti.

Ništa bolje stanje nije bilo ni nakon agresije, gdje su posebno potresne ispovijesti silovanih žena, djevojaka i djevojčica, koje su bile primorane da iz tog nasilnog akta rode dijete.

HRVATSKI ZLOČIN NAD BOŠNJACIMA je drugi dio Kadrićeve knjige, strukturiran slično prvom (model srpske i hrvatske agresije na Bosnu i Hercegovinu je skoro istovjetan) od najave agresije do njenog izvršenja i zločina. Kao paradigme hrvatskih zločina uzeti su Ahmići, Sovići, Vrbanja kod Bugojna, novošeherski kraj (Maglaj), Stupni Dol i Here (Prozor).

U rezimeu je autor sublimirao, na osnovu izjava, karakter rata u Bosni i Hercegovini (agresija), ratne ciljeve (osvajanja teritorija Bosne i Hercegovine), subjekte agresije (JNA, paravojne formacije), model okupacije (prisilno protjerivanje stanovništva, pljačke, paljenje stambenih i drugih objekata, silovanje, formiranje logora),

oblike zločina (mučenja, ranjavanja, ubistva, silovanja), neefikasno djelovanje međunarodne zajednice (dozvoljavanje agresije, zločina, genocida).

Nakon prezentiranja strukture knjige, moguće je ocijeniti njen doprinos u rasvjetljavanju zločina nad Bošnjacima u posljednjoj deceniji dvadesetog vijeka.

Vrijednost knjige "BOŠNJACI -ŽRTVE I SVJEDOCI" je višestruka. Prevashodno, ona je doprinos dosadašnjoj izdavačkoj produkciji o istraživanju zločina u Bosni i Hercegovini nad Bošnjacima u razdoblju 1991-1995. Opće je poznato, što se svakodnevno potvrđuje od meritornih međunarodnih institucija (prije svega Haški tribunal), da su ovi zločini bili masovni, brutalni, teritorijalno rasprostranjeni, po oblicima i metodama izvođenja gnusni. Kao takvi ne smiju biti prepušteni zaboravu, a bez zapisivanja kao da se nisu ni dogodili. Ako iko ima traumatično iskustvo sa svojevrsnim memoricidom, onda su to, nažalost, Bošnjaci. Od 1683. godine (poraz Osmanlija u velikom Bečkom ratu), njihova stradanja, izražena u svim domenima (ubistva, progoni, rušenje vjerskih, kulturnih i drugih objekata, prevođenje u drugu vjeru i dr.), nastavljena su do naših dana. Malo toga, bolje reći ništa, nije zabilježeno, što je bitna determinatna da bude prekriveno velom tajne. Radovi kao što je ovaj, upravo doprinose da se događaji iz posljednje decenije prošlog stoljeća ne zaborave, da služe budućim generacijama kao trajno svjedočenje i za njihovo modeliranje vlastitog bivstvovanja u

prostoru i vremenu.

Istovremeno ovaj rad je poticaj poslenicima svih struktura da nastave još odlučnijim angažmanom na istraživanju ratnog realiteta u BiH, koji će po svojim dimenzijama i dalje biti izazovno područje.

Knjiga “BOŠNJACI-ŽRTVE I SVJEDOCI” je solidna dokumentaciona osnova za procesuiranje zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini u periodu 1991-1995. Poznato je da su ovi zločini po svim svojim dimenzijama bili razlog za formiranje posebnog Međunarodnog kaznenog suda za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije od godine 1991. (Haški tribunal), prvog u Evropi nakon Međunarodnog vojnog suda u Nirnbegu (ustanovljen 1946.). S obzirom na to da je Haški tribunal sud sa ograničenim mandatom (do 2010. godine), procesuiranje ratnih zločina će biti vršeno i pred nacionalnim sudovima. Za tako složene radnje neophodna je validna dokumentaciona osnova, čiji su sastavni dio i autentične izjave osoba koje su bili očevici ili lično doživjeli pojedine zločine. Knjiga “BOŠNJACI-ŽRTVE I SVJEDOCI” nudi obilje podataka koji mogu da se iskoriste u svrhu meritornog procesuiranja ratnih zločina. Međutim, ona je značajna i šire od toga. S pravom se može istaći da su analitičari, odnosno nevladine i vladine organizacije, to jest svi oni koji se bave proučavanjem ljudskih prava, posebno njihovim kršenjem, u ovom djelu dobili relevantnu građu za svoj aktivitet.

Prezentirana svjedočenja ukazuju da su mnoga ljudska prava kršena, a prije svega osnovna: pravo na život, pravo na stan, pravo kretanja, pravo na privatni život, pravo na imovinu itd., što zaslužuje osmišljavanje u istraživačkim projektima i publikovanje. Preciznija analiza dokumenata omogućuje da se shvati suština zločina nad Bošnjacima, s namjerom realizacije velikodržavih projekata, te njihove bitne osobenosti – stvaranje etnički čistih teritorija. Multietničnost, kao krucijalna dimenzija bića BiH, morala je biti destruirana bezuvjetno, suživot pokazan kao nemogućnost, te BiH kao vještačka tvorevina. Svjedočenja zorno pokazuju eliminaciju tolerancije, zajedničkog života i nacionalne izmiješanosti na prostorima bosanskohercegovačke države. Ta višestoljetna sprega se mogla destruirati samo zločinima do onog najtežeg - genocida, u čiji projekat su bili uključeni i komšije, dojučerašnje radne kolege, školski drugovi, prosvjetni radnici...

Građa ove knjige je inspirativno polazište za psihologe, sociologe, a i druge profesije, da razjasne svojim naučnim pristupom kako je moguće da su negdje u nutrini, duboko, ove silne mržnje bile potisnute. Možda jedan od razloga bi mogao biti i taj što su brojni zločini prikriiveni, njihova gnusnost nije istražena, a akteri nisu uopće odgovarali, nego su u nekim slučajevima bili i nagrađeni značajnim pozicijama u vlasti. Kratko rečeno, čekali su i dočekali svoju šansu. Svjedočenja prezentirana u knjizi “BOŠNJACI - ŽRTVE I SVJEDOCI”

dopriniće da se nikada ne ponovi navedena situacija, ostavljajući istinu i opomenu budućim generacijama.

Dobro je što je izdavač ove knjige Savez logoraša Bosne i Hercegovine – Centar za istraživanje i dokumentaciju, koji se, pored svoje temeljne funkcije (ostvarivanje prava i interesa svojih članova u oblasti pravne, socijalne i zdravstvene zaštite), afirmirao i u sferi izdavaštva, sa zapaženim publikacijama i knjigama. Knjiga je dobrim dijelom, a to je bilo neminovno, posvećena zločinima u logoru. Ustvari, nedvosmisleno je da logori nisu bili osnivani, kako su to tvrdili oni koji su nad njima imali kontrolu, radi zaštite civilnog stanovništva od ratnih djelovanja, prema Ženevskoj konvenciji o zaštiti građanskih osoba za vrijeme rata (12.8.1949). Oni su bili prevashodno u funkciji realizacije ratnih ciljeva, a posebno etničkog čišćenja i ostalih mnogobrojnih zločina. Bez ikakvih higijenskih i zdravstvenih uvjeta, sa slabim smještajnim kapacitetima, torturama i ostalim oblicima zločina, logori su stvarali “žive kosture”, sa trajnim posljedicama po zdravlje zatočenika.

Autentične ispovijesti dopriniće kompletiranju obimne građe koju posjeduje Savez logoraša Bosne i Hercegovine.

Kao što je poznato, BiH je 20. marta 1993. godine podnijela tužbu

protiv Savezne Republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) Međunarodnom sudu pravde u Hagu, radi sprečavanja i kažnjavanja zločina i genocida. Ova knjiga će, bez sumnje, biti solidan dokaz da se Tužba riješi u korist države Bosne i Hercegovine, te dokaže genocid nad Bošnjacima, sa namjerom potpunog ili djelimičnog uništenja ove nacionalne grupe. Moguće je izreći opću konstataciju da knjiga “BOŠNJACI - ŽRTVE I SVJEDOCI” predstavlja značajan izvor za naučne, sudske i druge ustanove i, uopće, širu javnost. Ona, između ostalog, pokazuje da se sistematsko istraživanje zločina, pa i genocida, neće moći validno obaviti bez djela ovakve prirode, koja sadrže autentične izvještaje.

Istovremeno, ovo djelo je podstrek za permanentan istraživački napor u domenu agresije na BiH, brojne zločine i masovna kršenja ljudskih prava u tom domenu. Poznajući snažnu opredijeljenost autora u tom kontekstu, mogu se očekivati i nova djela u cilju još dubioznije analize ove problematike.

Sasvim smo sigurni da će knjiga svojom visokom tehničkom opremljenošću, te dobrim izborom autentičnih fotografija predstavljati poticaj za čitaoce, te je dobro što se kao takva prezentira najširoj domaćoj i inozemnoj javnosti

Bećir Macić

KRIZE NA BALKANSKOM PROSTORU 1875-1913.

Moradi, Masoud. *Les origines de la crise balkanique. La concurrence des puissances européennes au 19e et au 20e siècle.* - Teheran, 1382./ 2004. - 235 str.

Autorski opus dr. Masouda Moradija je već poznat svjetskoj naučnoj javnosti, ali bosanskohercegovački čitalački krug je do danas ostao uskraćen u saznanjima o rezultatima naučno-istraživačkog rada ovog historičara. To je jedan od razloga što želimo prikazati djelo koje je izašlo nedavno, 2004. godine, na francuskom jeziku i u izdanju kuće Aftab Mahtab. Drugi, mnogo važniji, razlog leži u činjenici da je ova knjiga doprinos i bosanskohercegovačkoj nauci, u pogledu poimanja izvanjskog posmatrača događanja na ovim prostorima. Predmet rada u cjelini su korijeni kriza na Balkanu u periodu između 1875 i 1913. godine i rivaliteti evropskih sila tokom 19. i 20. stoljeća.

Djelo je podijeljeno u osam poglavlja koja govore o pozadini geopolitičkog i diplomatskog plana, ulozi evropskih sila u događajima na Balkanu, krizi u periodu 1875-78. godine, svim historijskim događanjima u periodu 1875-1913. godine, ulozi sila u zaoštavanju istočne krize, pitanju

Berlina i aneksije Bosne i Hercegovine, te periodu od bune 1875. godine do propasti Osmanske imperije. U aneksu djelu dati su jedan francuski dokument o rivalitetu evropskih sila u Turskoj i tajnim dogovorima između vlada Francuske i Rusije (decembra 1895. - januara 1896.), dokument o tajnom dogovoru u Reichstadtu između Rusije i Austrije, ruska verzija ugovora u Reichstadtu, kao i nota austrougarske ambasade. Slijedi još aneks o balkanskom savezu, o balkanskim ratovima i pismo sira G. Lowthera siru Edwardu Greyu.

Odmah na početku treba istaći napor koji je autor morao uložiti samo da bi prikupio i sistematizovao obimnu građu i literaturu vezanu za prostore Balkana u tretiranom periodu. Posebnu odliku ovog djela čini upravo to što je autor na relativno malom broju stranica (235) uspio sažeti rezultate obimnih istraživanja na prvo-razrednoj građi, pretežno francuskoj, njemačkoj i britanskoj diplomatskoj pošti. Primarna usmjerenost na ove izvore i (ne)dostupnost literature sa balkanskog prostora dovela je do toga da je primjetna potpuna odsutnost imena bosanskohercegovačkih autora koji su se bavili sličnim pitanjima, što ni najmanje nije uticalo na nesporni kvalitet Mouradijevog teksta.

Uz sitnije nedostatke koji su najvećim dijelom i opravdani, ova knjiga zaslužuje našu pažnju upravo zbog zaključaka do kojih je došao autor: presudan period u odnosima između Istoka i Zapada nastupio je neposredno

nakon prvih događaja sa pojavom buržoazije, ali i Francuske revolucije. Ojačane, ali istovremeno i ovisne o tržištu radi prodaje svojih proizvoda, evropske sile se bacaju na osvajanje obećavajućih prostora. Otud i interes za Osmansku imperiju. Otud i sva istočna kriza. Konflikte koji bi proizašli iz porasta moći evropskih sila trebalo je preduprijediti traženjem mogućnosti za izjednačavanjem snaga. Upravo radi toga su i sklapani savezi, posebno u periodu ratova 1852-1870. godine. Međutim, franko-pruski rat 1870. godine pojavio se kao prijetnja nove destabilizacije. Događaji koji upućuju evropske zemlje da se okrenu stranim zemljama dovest će do razdora između njih. Među svim tim drugim zemljama Osmanska imperija se činila najzanimljivijom. Na ovaj način rivalitet evropskih sila se ukazuje kao jedan od faktora nastupajuće krize. Između svih sredstava korištenih u tom cilju, najefikasnija je bila regionalizacija krize (napredovanje kriza u periodu 1875-1878. u Bosni i Hercegovini i Bugarskoj, u vrijeme srpsko-turskog i rusko-turskog rata). Pred tim događajima, evropske sile se najprije pokazuju indiferentnim, skoro neutralnim, da bi potom, Ugovorom na Sv. Stefanu, odlučile da intervenišu, predlažući Londonsku i Berlinsku konferenciju. Istu politiku vodile su i tokom grčko-turskog rata, aneksije Istočne Rumelije, ali i tokom kriza u periodu 1908-09. u Osmanskom carstvu, aneksije Bosne i Hercegovine i najzad, italijansko-turskog i balkanskih ratova.

«Ne treba zanemariti», ističe autor «ni nastojanje Slavena za stvaranje velike jugoslavenske države pod dominacijom Bugara ili Srba.»

Osim tih vanjskih faktora, prisutni su bili i oni unutrašnji. Osmanska imperija je bila daleko od toga da konstituiše homogen politički entitet. Čak naprotiv. Sa etničkog stanovišta, nju su činili Kurdi, Turci, Srbi, Grci i dr. Sa vjerskog gledišta, u njoj su živjeli katolici, protestanti, jevreji i, naravno, muslimani. Otud i stalno prisutna kriza, što je evropskim silama poslužilo da se pojave kao zaštitnice. Tako bi ruski protektorat pokrio osmanlijske pravoslavce, a francuski i austrijski katolike. U takvim problemima u kojima se našlo Osmansko carstvo evropske sile lansiraju ideju o reformi. Krize se intenziviraju. Osim toga, ideje o reformama će izazvati i vjerske manjine i balkanske narode, koji će se pobuniti tražeći i sami zadovoljštinu. Ovo je bio povoljan stjecaj okolnosti za evropske sile da se umiješaju u poslove Osmanske imperije. Dva svijeta su se našla direktno suprotstavljeni: jedan moćan, u punoj ekspanziji, drugi slab i na kraju svojih rezervi. U tom odnosu, bici u kojoj se politika miješala sa vjerom, Istok se pokazao krajnje inferiornim. Sve ono što je činilo snagu protivnika, njemu je nedostajalo: čvrst politički sistem, čvrsta organizacija, moderno naoružanje. Ovo sučeljavanje, ne samo da je u potpunosti pokazalo slabosti Osmanske imperije, nego je i razotkrilo prirodu moderne buržoazije. Zapad se pokazao

superiornim na tri plana: ekonomskom, vojnom i tehnološkom. Velike sile su imale monopol nad međunarodnom trgovinom, čime će očividno ojačati i njihova politička moć. Naprimjer, finansijska pomoć koju je dogovorila Francuska Osmanskoj imperiji i Rusiji, omogućila joj je politički uticaj. Osim toga, ona će u potpunosti eksploatisati neka područja osmanske ekonomije, uživajući ogromne privilegije i prednosti, naročito u azijskom dijelu. Vojna snaga evropskih zemalja omogućit će okupaciju strateških regiona, a proizvodnju i prodaju oružja vodit će njemački Krupp i francuski Crousset, kako među Turcima tako i na Balkanu. Naspram ovakve zapadnjačke ekspanzije, među Osmanlijama se javljaju fanatični i reakcionarni stavovi koji će odbijati sve što dolazi sa Zapada. Tako će odbijanje modernog obrazovanja, naprimjer, izazvati neviden nered. Izbjegavajući modernizaciju škola, mlade Osmanlije će početi da pohađaju kršćanske i jevrejske škole. Na taj način, osmansko društvo će se progresivno podijeliti na dijametralno suprotstavljene strane: ljude koji su izašli iz modernih škola i one koji su prošli kroz tradicionalno školstvo. Doda li se ovome odsustvo demokratije, nepostojanje slobode izražavanja, mišljenja, kao prirodan slijed stvari dočekani su pokreti poput «mladoturskog». Ideje panislamizma, svetog rata, reflektovale su želju da se uspostavi ponovo halifat pod turskim liderstvom. Neki reformisti poput Namika Kemala i Ahmeta Rize čak

su predlagali da se uspostavi islamska država, zasnovana na vijećima i ustavu. Panislamistička ideologija se raširila i preko granica Osmanske imperije, i dobila pristalice u Afganistanu, Iranu, među Arapima.

Jačanje mladoturaka uvlači imperiju u konfuziju, što će se odraziti na šire prostore i otvoriti put novim dešavanjima kojima se autor Mouradi ne bavi u ovom djelu.

Čitateljstvu dugujemo još informaciju u kolikoj mjeri i kojim redoslijedom su zastupljeni obrađeni segmenti. U prvom poglavlju autor je dao sažeti prikaz geopolitičkog plana balkanskog prostora kroz informacije o etnolingvističkim grupama, civilizacijama koje su nastajale i nestajale sa ovih prostora te suštini strateškog interesa velikih sila u odnosu na ovaj prostor. Davši tako geopolitički i diplomatski kontekst zbivanjima koja će uslijediti, autor razmatra i bit odnosa Istok – Zapad na ovom prirodnom mostu, u vrijeme zaoštavanja krize, uz njene glavne aktere: Rusiju, Austro-Ugarsku, ali i Francusku i Englesku. Posebna pažnja je posvećena ulozi balkanskih naroda u krizi 1875-78. godine istraživanjem uzroka događanja u tom periodu i definisanjem karaktera politike Rusije, Francuske i Engleske. Slijedi potom sistematičan pregled toka krize – bune u Bosni i Hercegovini, njenog odjeka, sukoba sila oko tog pitanja, diplomatije, smirivanja i problematike razrješenja. I pored napora uloženog u dogovore, autor podvlači kako u epilogu problem,

ipak, nije riješen. Sve se to događa kao pretekst rusko-turskog rata. Period od 1875. do 1913. godine pun je historijskih događanja i na evropskoj sceni, izazvanih uglavnom balkanskom krizom. Stabilizacijom stanja pojavljuje se i Pruska, jača Trojna alijansa i uspostavlja nova evropska ravnoteža. Masoud Mouradi će se tako posvetiti pojedinačno Francuskoj, njenom međunarodnom položaju, Velikoj Britaniji, Rusiji, Austriji, položaju Njemačke, ali i rivalitetnom odnosu Njemačke i Francuske. Posebno mjesto u ovom djelu zauzima situacija koja je prethodila i uslijedila iza rusko-turskog rata, sam tok rata, uloga ruskih saveznika, San Stefanu i nevoljama koje su pogodile Tursku. Uslijedio je potom Berlinski kongres, unutar čega autor nastoji da dá svoj odgovor na pitanje da li je to bio kolektivni potez protiv Rusije ili Turske. Neposredne konsekvence dogovora iz Berlina dovele su do niza promjena u općoj situaciji na Balkanu: Njemačka se pojavljuje kao novi protivnik balkanskog naroda, slijedi srpsko-bugarski rat, Grčka i Krit u sukobu sa Turcima, a Makedonija je već u dubokoj krizi.

Pobuna mladoturaka izaziva niz konsekvenci, a Bosna doživljava aneksiju čije će se posljedice utopiti u novoj atmosferi stvaranja saveza na Balkanu i priprema za balkanske ratove. S tim u vezi, autor daje i pregled stanja u pojedinim balkanskim zemljama pred rat – Albaniji, Kritu i Grčkoj, Makedoniji, Crnoj Gori, Srbiji, Turskoj. Posebno je tretiran značaj vanjske politike evropskih sila u periodu balkanskih ratova, stanje šoka na Balkanu, mobilizacija, preliminarni ugovori o miru, potom Drugi balkanski rat, uloga Turske u tom ratu te situacija oko sklapanja mira.

Neka nam na kraju bude dopušteno da, uz sve pohvale knjizi, ponovo podvučemo činjenicu da naši autori, svjesno ili ne, ne ulažu ni najmanji napor da u svijetu predstave svoje radove, svoje izvore i svoja viđenja događanja na balkanskim prostorima u drugoj polovini 19. i prvoj polovini 20. stoljeća. Na taj način sami sebi uskraćujemo mogućnost da ispravimo eventualne nedostatke djela autora kakav je Masoud Mouradi

Ramiza Smajić